

PIOTR EBERHARDT

STRATY DEMOGRAFICZNE ZWIĄZKU SOWIECKIEGO W OKRESIE II WOJNY ŚWIATOWEJ

Problematyka związana z określeniem w sposób ścisły strat demograficznych, jakie poniósł ZSRS w latach II wojny światowej, była obciążona w okresie sowieckim swoistą mitologią i celowymi deformacjami i uproszczeniami. Dopiero po zmianach ustrojowych i likwidacji rygorystycznej cenzury rosyjscy historycy, geografowie i demografowie przystąpili do wszechstronnych studiów nad tym trudnym problemem badawczym. Tematyka ta jest obecnie w Rosji obiektem dużego zainteresowania. Dotyczy to zarówno środków masowego przekazu, jak i naukowych czasopism specjalistycznych, które weryfikują dotychczasową wiedzę i dokonują różnych bilansów demograficznych pokazujących skalę strat, jakie poniósł ZSRS w latach tzw. „wojny ojczyźnianej”. Opracowania te reprezentują różny poziom merytoryczny. Obciążone są dużą dozą emocji, co wpływa na ich obiektywizm. Niemniej wiele kwestii szczegółowych zostało już w pełni wyjaśnionych. Niektóre nadal budzą wątpliwości i wymagają dalszych badań i uściśleń. Problematyka ta w Polsce jest mało znana i także poddana pewnej mistyfikacji. Przedstawienie w sposób krytyczny dotychczasowego rosyjskiego dorobku naukowego poświęconego tej dziedzinie oraz przeprowadzenie pewnych bilansów rachunkowych pokazujących rozmiar strat demograficznych Związku Sowieckiego w latach II wojny światowej może być cenne dla polskiego historyka. Zwłaszcza mogą być interesujące informacje o liczbie poległych żołnierzy armii sowieckiej. Przekraczają one łącznie straty, jakie miały miejsce w formacjach wojskowych wszystkich państw biorących udział w II wojnie światowej.

Dokładne oszacowanie całkowitych strat demograficznych ZSRS wymagało odrzucenia wielu mitów rozpowszechnionych w literaturze rosyjskiej i ujawnienia prawdziwego przebiegu wydarzeń politycznych i militarnych. Tak jak wspomniano, w okresie sowieckim było to nierealne. W pierwszych latach powojennych powtarzano opinie Stalina, który w lutym 1946 r. ogłosił, że w rezultacie wojny naród sowiecki poniósł ogólne straty w wymiarze 7 mln ludzi. Dopiero Chruszczow w późniejszym czasie sprostował tę informację, podając, że w latach II wojny światowej zginęło około 20 mln obywateli sowieckich.

Pierwszym zasadniczym warunkiem umożliwiającym właściwą ocenę strat demograficznych wywołanych wojną jest precyzyjne określenie stanu ludności w momencie rozpoczęcia, a następnie zakończenia konfliktu zbrojnego. Różnica ta stanowi podstawową przesłankę do wszelkiego rodzaju obliczeń. Nie wskazuje ona automatycznie rozmiaru strat bezpowrotnych, gdyż pomija inne ważne parametry demograficzne wpły-

wające na stan zaludnienia. Istotną kwestią wpływającą na liczebność populacji są migracje ludności. Przemieszczenia dobrowolne lub przymusowe migrantów podczas wojny mogą oddziaływać na osiągnięty powojenny stan ludności. Podobną rolę odgrywa saldo ruchu naturalnego, czyli liczba urodzeń oraz liczebność naturalnych zgonów. Straty wojenne też mogą mieć różny charakter. Poza ofiarami bezpośrednimi mamy do czynienia ze stratami pośrednimi, które nie zawsze łatwe są do określenia. Granice polityczne ZSRS w rezultacie II wojny światowej uległy dość istotnej zmianie. Przy wszelkich analizach demograficznych należy uwzględnić przyrost względnie ubytek ludności wywołany zmianą jednostki odniesienia politycznego. W przypadku ZSRS mieliśmy do czynienia z włączeniem w latach 1939–1940 w granice państwa rozległego obszaru, którego ludność była już uwzględniona w statystykach powojennych.

Z tych licznych powodów mogą istnieć istotne rozbieżności w szacunkowych statystykach wynikające z uproszczeń i nieuwzględnienia wszystkich czynników sprawczych wpływających na poziom zaludnienia. Bez właściwej i konsekwentnie realizowanej procedury metodycznej istnieje możliwość popełnienia błędów wpływających na wynik końcowy bilansu demograficznego. Analizy statystyczne odniesione do szacunku liczby ofiar, które zabrała wojna, są zazwyczaj zawodne, gdyż tworzy się je na podstawie spisów ludności, które, jak wiadomo, nie są realizowane w momencie rozpoczęcia i zakończenia wojny. Zazwyczaj między spisem przedwojennym a początkiem wojny oraz spisem powojennym a zakończeniem konfliktu zbrojnego istnieje pewna rozpiętość czasowa, która także utrudnia przeprowadzenie dokładnego salda demograficznego. Wymaga to dokonywania dodatkowych oszacowań dla okresu pokojowego, który komplikuje bilans strat wojennych. Autorzy rosyjscy omawiający te skomplikowane kwestie badawcze nie zawsze uwzględniają te wszystkie zagadnienia w sposób właściwy i pełny. Dlatego też spotyka się w tej dziedzinie dużo subiektywizmu, dowolności i braku precyzji. Obecnie w opracowaniach rosyjskich istnieje tendencja do zawyżania liczby ofiar wojny. Można to wykazać, rozpatrując literaturę rosyjską poświęconą tej tematyce.

Bezpośrednio przed wojną, w końcu lat 30., odbyły się w Związku Sowieckim dwa spisy ludności. Pierwszy z nich został przeprowadzony w 1937 r., drugi zaledwie dwa lata później, w 1939 r. Stanowią one zasadniczy punkt odniesienia do wstępnych rozważań nad wielkością strat demograficznych ZSRS poniesionych w latach II wojny światowej. Pierwszy spis ujawnił 162 mln mieszkańców (w tym 2,9 mln osób będących w dyspozycji NKWD i 2,1 mln znajdujących się w gestii NKO). Informacje o tym spisie były utajnione, a organizatorzy tego przedsięwzięcia represjonowani. Przyczyną kary był fakt, że spis wykazał olbrzymią skalę ofiar lat 30., związanych z kolektywizacją i klęską głodu. Rezultaty tego spisu zostały odnalezione i ujawnione dopiero w latach 90. Na polecenie Stalina przeprowadzono w 1939 r. kolejny spis ludności. Po jego zrealizowaniu oficjalnie ogłoszono, że ZSRS liczy 170,5 mln mieszkańców. Była to wielkość tendencyjnie zawyżona, gdyż rzeczywista liczba ludności w dniu przeprowadzonego spisu (17 I 1939) wynosiła 167,3 mln¹. Następny spis ludności odbył się dopiero kilkanaście lat po wojnie, w 1959 r. Odnotował on 208,8 mln mieszkańców. Wiadza o sytuacji demograficznej okresu 1939–1959 a zwłaszcza lat 1941–1945, jest fragmentaryczna. Pewnym ułatwieniem umożliwiającym dokładniejszą analizę statystyczną

¹ *Wsesojuznaja pieriepis nasielienija 1939 goda. Osnownyje Itogi. Rossija*, Sankt Peterburg 1999, s. 10.

jest informacja sowieckich służb statystycznych, że po zakończeniu wojny zaludnienie ZSRS w nowych granicach politycznych wynosiło 31 XII 1945 — 170,5 mln mieszkańców. Te podstawowe dane statystyczne stanowią punkt wyjścia do oszacowania bezpośrednich strat wojennych, jakie poniosła ludność Związku Sowieckiego. Wynikałoby z tego, że sprawa jest stosunkowo prosta i nie powinna budzić poważniejszych kontrowersji naukowych. Jest jednak zupełnie inaczej. Między wymienionymi spisami ludności miały miejsce duże migracje polityczne i istotna zmiana granic państwowych ZSRS. Wpłynęły one w sposób istotny na liczbę mieszkańców. W bilansach uwzględnione są w sposób zróżnicowany. Z tego też powodu oszacowania dokonywane przez autorów rosyjskich różnią się między sobą znacznie i budzą poważne zastrzeżenia statystyczne i merytoryczne.

Początkowa faza II wojny światowej umożliwiła ZSRS uzyskanie znacznych zdobyczy terytorialnych. Związek Sowiecki po agresji na Polskę inkorporował w skład swojego terytorium jej ziemie wschodnie (wg terminologii sowieckiej zachodnią Ukrainę i Białoruś), na których zamieszkiwało wg stanu z 31 VIII 1939 — 13 199 tys. mieszkańców (wliczając w to Wileńszczyznę na krótko włączoną do niepodległej Litwy)². Następne zdobycze wiążą się z zajęciem w 1940 roku trzech państw bałtyckich (Litwy, Łotwy i Estonii) liczących łącznie 6,1 mln mieszkańców. Aneksja całej Besarabii i północnej Bukowiny w tymże roku powiększyła potencjał demograficzny ZSRS o dalsze 3 mln ludzi. Włączenie po agresji na Finlandię i kilkumiesięcznej wojnie regionu Wyborga oraz położonej nad Morzem Barentsa rejonu Petsamo wpłynęło w niewielkim stopniu na wzrost demograficzny Związku Sowieckiego, gdyż znaczna część mieszkająca tam ludności fińskiej została wysiedlona do Finlandii. Łącznie na terenach opanowanych przez ZSRS w latach 1939–1940 skupiało się w tym czasie 22,3 mln osób.

Do określenia strat demograficznych, jakie poniósł ZSRS w latach 1941–1945 konieczne jest wyliczenie stanu ludności na dzień 22 VI 1941. Punktem wyjścia jest faktyczna liczebność ZSRS w momencie ostatniego spisu czyli w styczniu 1939 r. Po weryfikacji stan ten wyznaczono na 167,7 mln. Do tego dochodzi przyrost naturalny, jaki miał miejsce w 1939 i 1940 oraz w pierwszym półroczu 1941 roku. Możemy przyjąć, że w okresie dwóch i pół lat poprzedzających napad Hitlera zaludnienie w ZSRS wzrosło w wyniku nadwyżki urodzeń nad zgonami o 6,7 mln. Do tego należy dodać ludność zamieszkałą na obszarach inkorporowanych, liczącą 22,3 mln. Wynika z tego, że w dniu 22 VI 1941 liczba mieszkańców ZSRS wynosiła w nowych granicach 196,7 mln. Podobnego wyliczenia dokonał B. C. Urlanis³, który ocenił stan zaludnienia ZSRS w momencie rozpoczęcia wojny sowiecko-niemieckiej na 199 mln. Różnice między obu wyliczeniami są w granicach błędu statystycznego (około 1,5%)⁴. Wpływają jednak

² Jednym ze stałych mitów rozpowszechnianych w sowieckiej literaturze historycznej była teza, że ziemie wschodniej Polski zajęte przez ZSRS w rezultacie paktu Ribbentrop–Mołotow były zamieszkałe wyłącznie przez Białorusinów i Ukraińców. Obszary te charakteryzowały się faktycznie dość złożoną strukturą narodowościową. Mieszkało bowiem na nich: Ukraińców — 5,1 mln, Polaków — 4,5 mln, Białorusinów — 2,1 mln, Żydów — 1,2 mln i przedstawiciele innych narodowości — 0,3 mln (dane te obejmują również obwód białostocki).

³ B. C. Urlanis, *Rost nasielienija SSSR*, Moskwa 1966, s. 20.

⁴ Problematyka ta budzi zainteresowanie i kontrowersje wśród demografów rosyjskich. Ostatnio do tej kwestii odniósł się J. Diegtjarow (*Skolko ze nas bylo nakanunie wojny?*, „Niezawisimaja Gazieta”, 17 XI 1999, s. 4–5), który przyjmuje, że liczba ludności Związku Sowieckiego w dniu 1 I 1941 wynosiła 198,7 mln, w tym na obszarach inkorporowanych po 17 IX 1941 — 20,7 mln mieszkańców (w tym w tzw. zachodniej części Ukraińskiej SRS — 8,2 mln, zachodniej części Białorusi — 4,8 mln, w Besarabii i Północnej Bukowinie — 1,6 mln, na Litwie — 3 mln, Łotwie — 2 mln i Estonii — 1,1 mln). Doliczając przyrost naturalny w okresie 1 I 1941–22 VI 1941, dochodzi do równej liczby 200 mln (J. Diegtjarow, op. cit., s. 4). Można sądzić, że autor podaje za wysoką

poważnie na ocenę późniejszych strat wojennych, które są rozpatrywane przez badaczy rosyjskich w sposób dość zróżnicowany. Przedstawienie krytyczne bardziej głośnych poglądów na ten temat, a następnie zaprezentowanie własnej opinii stanowić może wartościowy materiał ułatwiający pogląd na tę ważną kwestię związaną z historią naszego wschodniego sąsiada.

Wartościową pozycją z tego zakresu jest studium W.I. Kozłowa⁵, które może stanowić przykład podejścia demografa rosyjskiego usiłującego wyjaśnić ten trudny i kontrowersyjny problem badawczy. Pomimo braku precyzji arytmetycznej autor wymienia wszystkie kategorie strat demograficznych, jakie poniosło społeczeństwo sowieckie w latach II wojny światowej. Rozpoczyna swoje rozważania od bilansu hipotetycznego zaprezentowanego przez J.A. Poljakowa⁶, w którym przedstawiono prognozę demograficzną opartą na teoretycznych założeniach nieuczestniczenia ZSRS w II wojnie światowej. Według tego całkowicie abstrakcyjnego scenariusza Związek Sowiecki miałby liczyć w 1946 r. — 212–215 mln ludności. W rzeczywistości wg autora na początku 1946 r. zaludnienie ZSRS w nowych jego granicach wynosiło 167 mln. Różnica między poziomem hipotetycznym a rzeczywistym wynosi więc 45–48 mln. Przedstawiając te wyliczenia, W.I. Kozłow uważa je nawet za zaniżone i twierdzi, że gdyby nie było wojny, to zaludnienie ZSRS byłoby w 1946 r. co najmniej o 50 mln wyższe od faktycznie osiągniętego w tymże roku. Nie bierze tu jednak pod uwagę istotnej kwestii, a mianowicie faktu, że zdobycze terytorialne ZSRS po 17 IX 1939 i powiększenie przez to zaludnienia imperium sowieckiego było już związane z rozpoczęciem II wojny światowej.

W dalszej części swoich wywodów W.I. Kozłow⁷ przechodzi już do konkretów demograficznych, czyli określenia bilansu strat wojennych. Rozpoczyna swoje oszacowania od określenia występującego w latach wojny znacznego deficytu urodzeń. Według jego oceny w rezultacie powołania mężczyzn do armii i ciężkich warunków bytowych urodziło się w latach wojny o 10 mln mniej dzieci. Następnie próbuje oszacować straty wśród zmobilizowanych do armii sowieckiej. Wlicza tu do bezpośrednich strat frontowych również unicestwionych przez Niemców jeńców sowieckich. Łącznie straty wojskowe określa na 11–13 mln osób. Późniejsze prace rosyjskie tę kwestię w sposób precyzyjny uściśliły.

Autor rosyjski pisze również o sprawie będącej w literaturze sowieckiej tabu, a mianowicie o stratach wśród obywateli sowieckich kolaborujących z hitlerowskimi władzami okupacyjnymi. Przechodząc do ofiar wśród ludności cywilnej, wspomina o śmierci 800 tys. mieszkańców okrażonego Leningradu. Liczbę unicestwionych przez nazistów Żydów określa na poziomie 2,5 mln. Omawia ponadto straty demograficzne na terenach nieokupowanych przez Niemców. Pisze tu o losie deportowanych narodów (pomija tu Polaków), represjach w obozach stalinowskich. Ogólne straty wśród ludności cywilnej szacuje z dużym przybliżeniem na sumę 15–20 mln osób. Po podsumowaniu Autor określa bezpośrednie straty od 26 mln do 33 mln. Pomimo tego w za-

liczbę ludności ZSRS w granicach do 1939 r., z kolei zaniża o około 1,6 mln liczbę ludności mieszkającej na terenach zajętych przez Armię Czerwoną w pierwszej fazie II wojny światowej. Nie podaje przy tym, czy uwzględniła w swoich wyliczeniach rejon białostocki okupowany przez ZSRS od 28 IX 1939 do 22 VI 1941.

⁵ W.I. Kozłow, *O ludzkich poteriach Sowietsskowo Sojuza w Wielikoj Otieczestwiennoj Wojnie 1941–1945 godow*, „Istoria SSSR”, nr 2, 1989, s. 132–139.

⁶ L. E. Poljakow, *Ciena wojny. Demograficzeskij aspekt*, Moskwa 1985, s. 87.

⁷ W.I. Kozłow, op. cit., s. 135–138.

kończeniu twierdzi o ogólnym ubytku demograficznym w wysokości 40 mln mieszkańców.

Przedstawione dosyć dyskusyjne wyliczenia stały się punktem wyjścia do dalszych badań, w których starano się uściślić rozmiar strat demograficznych Związku Sowieckiego. Cenną pozycją z tego zakresu jest studium W. G. Pierwyszina⁸, który jeszcze raz powraca do tej bulwersującej społeczności rosyjskiej kwestii. Autor podaje wiele nowych, nieznanych informacji. Próbuje przeprowadzić ogólny bilans strat demograficznych, jakie poniosła w latach wojny ludność ZSRS. Dlatego też należy przytoczyć ważniejsze wywody autora. Dla pokazania skali strat frontowych zaprezentowano dokumentację niemiecką i sowiecką⁹.

Badacz, mówiąc o stratach wśród ludności cywilnej, przykładowo ocenia liczbę ofiar blokady Leningradu na 2,3 mln ludzi, co jest wielkością znacznie przeszacowaną, gdyż oficjalne szacunki mówią o ofiarach w granicach 642 tys. do 900 tys. Następnie przechodzi do ogólnego bilansu demograficznego lat wojny podając wyliczenia istniejące w literaturze przedmiotu oraz dając własny szacunek. Punktem wyjścia dla autora jest szacunek na dzień 22 VI 1941 — 200,1 mln mieszkańców (można sądzić, że faktyczna liczba mieszkańców była o 3,5 mln niższa). Następnie podaje liczbę urodzeń w latach wojny, która wynosiła 9 194 tys. Według danych powojennych przytoczonych przez autora stan ludności w ZSRS w dniu 31 XII 1945 wynosił 170,5 mln. Wynika z tego, że ogólne straty wynikające z wojny wynosiły 38 794 tys. ludzi. To ostatnie wyliczenie budzi poważne zastrzeżenia merytoryczne. Nie tylko ze względu na mechanistyczne podejście do bilansu, lecz również z powodu pewnych nieścisłości statystycznych.

Bardziej wiarygodne wyliczenia można znaleźć w opublikowanej książce¹⁰, która powołuje się na pracę trojga statystyków rosyjskich¹¹. Punktem wyjścia analizy jest poziom ludności z połowy 1941 r. — 196,7 mln i stan osiągnięty na początku 1946 — 170,5 mln. Wśród tej populacji wyliczono, że 159,5 mln stanowili ludzie urodzeni do początku wojny. Wynikałoby z tej oceny, że nie dożyło końca wojny 37,2 mln obywateli sowieckich. Odliczając normatywne zgony okresu 4,5 lat (11,9 mln), autorzy dochodzą do strat demograficznych w wysokości 25,3 mln, którą zwiększają po drobnych doszacowaniach do wielkości 26 mln.

⁸ W. G. Pierwyszyn, *Ludskie potieri w Wielkiej Otczestwiennoj Wojnie*, „Woprosy Istorii”, nr 7, 2000, s. 116–122.

⁹ Między innymi została już w zasadzie w pełni wyjaśniona sprawa, o której przez kilka dziesięcioleci nie wolno było pisać w ZSRS, a mianowicie o liczbie jeńców sowieckich wziętych do niewoli przez Wehrmacht. Według niemieckiego historyka D. Gernesa armia hitlerowska wzięła do niewoli ogółem 5 754 tys. żołnierzy sowieckich w tym: w roku 1941 — 3 355 tys., w 1942 — 1 653 tys., 1943 — 565 tys., 1944 — 147 tys. i w 1945 — 32 tys. Podobne wyliczenia przedstawił rosyjski badacz B. W. Sokołow. Według jego rachunku liczba jeńców sowieckich doszła do 6 206 tys., gdyż w 1941 była wyższa i wyniosła 3 807 tys. Pierwszy rok wojny przyniósł największe straty wśród żołnierzy Armii Sowieckiej. Według podanej w opracowaniu informacji straty w zabitych i wziętych do niewoli wynosiły w 1941 r. 6 460 tys. wojskowych (w tym 3 900 tys. dostało się do niemieckiej niewoli). Do lutego 1942 r. przeżyło z nich w obozach niemieckich zaledwie 1 100 tys. Ocenia się, że około 4 mln jeńców sowieckich nie przeżyło wojny (W. G. Pierwyszyn, op. cit., s. 118–119). W tej dziedzinie są znaczne rozbieżności, gdyż w innej rosyjskiej książce podaje się, że w 1941 r. Niemcy wzięli do niewoli 2 561 tys. żołnierzy sowieckich, w tym w rejonie Bielegostoku 300 tys., Humania 103 tys., Witebska i Homla 450 tys., Smoleńska 180 tys., Kijowa 665 tys., Czernihowa 100 tys., Mariampola 100 tys. i Wiaźmy 663 tys. (*Rossija i SSSR w wojnach XX wieku. Potiery woorużiennych sił*, red. G. F. Kriwoszejew, Moskwa 2001, s. 461).

¹⁰ *Gorod i dieriewnia w Jewropejskoj Rossii. Sto liet pieriemien*, red. P. Poljan, Moskwa 2001, s. 49.

¹¹ E. Andriejew, L. Darskij, T. Charkowa, *Opyt ocenki czisliennosti nasielienija SSSR 1926–1941 gg.*, „Wiestnik Statistiki”, nr 10, 1990, s. 34–42.

Podana liczba około 26 mln (najczęściej 26,6 mln) weszła do rosyjskiej literatury przedmiotu jako fakt udowodniony i w zasadzie nie jest już kontestowana¹². Następną kwestią, która stała się obiektem badań i wyliczeń, było podzielenie ogólnej liczebności strat na te, które dotyczyły sił zbrojnych ZSRS, oraz odniesionych do ofiar, jakie poniosła ludność cywilna. Dzięki wydaniu monumentalnego dzieła¹³ można stwierdzić, że pierwsze z tych trudnych zagadnień zostało już w poważnym stopniu wyjaśnione. Przed rozpatrzeniem tego zagadnienia należy wspomnieć o konfliktach zbrojnych bezpośrednio poprzedzających napad Hitlera na ZSRS. W wojnie sowiecko-japońskiej, która miała miejsce w sierpniu 1939 r., zginęło 9703 oficerów i żołnierzy sowieckich. Wspólna z Niemcami agresja na Polskę we wrześniu 1939 r. spowodowała śmierć 1475 żołnierzy sowieckich. Poważniejsze straty przyniósł konflikt z Finlandią. W ciężkich walkach zimowych na przełomie 1939 i 1940 r. poległo 126 875 wojskowych sowieckich. Dodatkowe straty sanitarne (ranni, kontuzjowani itp.) Armii Czerwonej wyniosły w wojnie z Finlandią 264,9 tys.¹⁴ Liczba ofiar, chociaż niebagatelna, w niewielkim stopniu wpłynęła na stan zaludnienia ZSRS. Natomiast wojna sowiecko-niemiecka przyniosła już olbrzymie konsekwencje i zaważyła na potencjale demograficznym ZSRS. Bezpowrotne straty Armii Czerwonej były niezmiernie wysokie i dlatego też wymagają dokładniejszego zrelacjonowania.

Największe straty armia sowiecka poniosła w pierwszej fazie wojny. Można tu nadmienić, że w dniach 22 VI 1941–9 VII 1941 w obronnej operacji na ziemi białoruskiej zginęło 341,1 tys. żołnierzy, w tym samym czasie na froncie ukraińskim armia sowiecka straciła 172,3 tys. wojskowych, na froncie zaś leningradzkim w okresie 10 VII 1941–30 IX 1941 — 214,1 tys. Największe straty były wynikiem okrążenia wojsk sowieckich w rejonie Kijowa. Operacja ta mająca miejsce w dniach 7 VII 1941–26 IX 1941 zakończyła się stratami w wysokości 616,3 tys. oficerów i żołnierzy. Stosunkowo mniejsze straty występowały w późniejszej, zwycięskiej fazie wojny. Na przykład w końcowej bitwie stalingradzkiej (19 XI 1942–2 II 1943) poległo 154,9 tys. wojskowych. Z kolei w największej bitwie pancerner XX wieku, pod Kurskiem (5 VII 1943–23 VII 1943), straty armii sowieckiej wyniosły 70,3 tys. poległych. Zdobycie Berlina i ostateczne rozgromienie armii hitlerowskiej (16 IV 1945–8 V 1945) osiągnięto stratą 78,3 tys. oficerów i żołnierzy¹⁵. Ogólne straty armii sowieckiej od dnia 22 VI 1941 do 9 V 1945 wynosiły 11 273,1 tys.¹⁶ Na froncie dalekowschodnim w walkach z Japończykami poległo zaledwie 12 tys. żołnierzy (zob. tabela).

Straty armijne (11 285,1, względnie po doszacowaniu 11 444,21 tys.) były podzielone na kilka kategorii. W pierwszej z nich znaleźli się polegli na froncie oraz zmarli

¹² W literaturze rosyjskiej przyjmuje się, że wojna, w której brał udział ZSRS, trwała od 1941 do 1945 r. Przy tej interpretacji wojna z Finlandią, wspólna z Niemcami agresja na Polskę, wkroczenie armii sowieckiej do Rumunii, Łotwy, Litwy i Estonii, konflikt z Japonią, czyli wydarzenia z lat 1939–1941 należały do „okresu pokojowego”.

¹³ *Rossija...*

¹⁴ *Rossija...*, s. 179, 187, 213.

¹⁵ *Rossija...*, s. 267–307.

¹⁶ Główne straty miały miejsce na terytorium ZSRS. W końcowej fazie wojny wielu żołnierzy sowieckich poległo poza granicami ZSRS, w tym w Polsce — 600,2 tys., w Czechosłowacji — 139,9 tys., na Węgrzech — 140 tys., w Niemczech — 102 tys., w Rumunii — 69 tys., w Austrii — 26 tys. itd., G. F. Kriwoszejew, *Ob Itogach statističeskich issledowanii potier woorużiennych sił SSSR w Wielikoj Otičestwiennoj Wojnie*, w: *Ludskie potieri SSSR w Wielikoj Otičestwiennoj Wojnie*, N. A. Arałowicz, O. M. Wierbickoj, W. B. Żiromska, J. A. Poljakow, A. I. Riepinicki, Sankt Peterburg 1995, s. 80.

Tabela

Straty demograficzne armii sowieckiej w latach II wojny światowej

Okresy wojny	Kampanie	Liczba dni	Straty wojskowe	
			w tys.	w %
Pierwszy 26 VI 1941–8 XI 1942	Letnio-jesienna 22 VI 1941–4 XII 1941	166	2 841,9	25,2
	Zimowa 5 XII 1942–30 IV 1942	147	1 249,0	11,1
	Letnio-jesienna 1 V 1942–8 XI 1942	202	2 064,1	18,3
	Razem	515	6 155,0	54,6
Drugi 9 XI 1942–31 XII 1943	Zimowa 19 XI 1942–31 III 1943	133	967,7	8,6
	Strategiczna przerwa 1 IV 1943–30 VI 1943	91	191,9	1,7
	Letnio-jesienna 1 VII 1943–31 XII 1943	184	1 393,8	12,3
	Razem	408	2 553,4	22,6
Trzeci 1 I 1944–9 V 1945	Zimowo-wiosenna 1 I 1944–31 V 1944	152	801,5	7,1
	Letnio-jesienna 1 VI 1944–31 XII 1944	214	962,4	8,5
	Europejska 1 I 1944–31 XII 1944	129	800,8	7,1
	Razem	495	2 564,7	22,7
Front sowiecko-niemiecki 22 VI 1941–9 V 1945		1 418	11 273,1	99,9
Front sowiecko-japoński 9 VIII 1945–2 IX 1945		25	12,0	0,1
Ogółem		1 443	11 285,1	100,0

Źródło: *Rossija i SSSR w wojnach XX wieku*, red. G. F. Kriwoszejew, Moskwa 2001, s. 263.

z ran bezpośrednio na polu walki (5 226,8 tys.), następnie zmarli w szpitalach na zapleczu frontu (1 102,8 tys.). Kolejną grupą byli wojskowi zmarli w wyniku chorób, polegli w nieszczęśliwych wypadkach, rozstrzelani przez sądy sowieckie (555,5 tys.). Liczną kategorią byli zaginieni lub wzięci przez nieprzyjaciela do niewoli (3 396,4 tys.). Pozostałe inne straty wynosiły — 1 162,6 tys. wojskowych.

Należy przy tym stwierdzić, że wymienione ofiary wojny nie stanowią tzw. strat bezpowrotnych. Wśród wymienionych kategorii byli żołnierze sowieccy wzięci do niewoli lub zaginieni. Ocenia się, że wielu z nich a mianowicie 2 775,7 tys. przeżyło wojnę. Dlatego też omawiana dokumentacja statystyczna straty bezpowrotne określa na

8 668,4 tys.¹⁷ oficerów i żołnierzy. Podana wielkość jest kwestionowana, gdyż nie obejmuje pełnego bilansu zmian w stanie osobowym armii sowieckiej. Według rosyjskiego badacza G.F. Kriwoszejewa¹⁸ należy uwzględnić jeńców sowieckich, którzy przeżyli wojnę w niewoli niemieckiej (1 836 tys.), następnie poborowych włączonych do armii, lecz nieujętych ewidencją wojskową (500 tys.), oraz żołnierzy sowieckich, którzy w pierwszej fazie wojny opuścili szeregi armii sowieckiej, a następnie powtórnie do niej zostali zmobilizowani (939,7 tys.). Po tej weryfikacji autor określa faktyczne bezpowrotne straty armii sowieckiej na 9 168,4 tys. Pewne różnice rachunkowe w stosunku do poprzednio podanej dokumentacji statystycznej wynikają z tego, że cytowany badacz rosyjski jako podstawę wyjściową przyjmuje ubytek demograficzny armii sowieckiej w latach wojny w wysokości 11 944,1 tys.

Należy sądzić, że te małe stosunkowo różnice nie mają już dużego znaczenia merytorycznego. Można więc stwierdzić, że w rezultacie działań wojennych straciło życie około 9 mln żołnierzy sowieckich¹⁹. Wśród żołnierzy armii sowieckiej, którzy polegli na polach bitew było: Rosjan — 5 756 tys. (66,4%), Ukraińców — 1 377,4 tys. (15,9%), Białorusinów — 252,9 tys. (2,9%), Tatarów — 187,7 tys. (2,2%), Żydów — 142,5 tys. (1,6%), Kazachów — 125,5 tys. (1,5%), Uzbeków — 117,9 tys. (1,4%) itd.²⁰

Problematyka strat wśród ludności cywilnej Związku Sowieckiego do tej pory nie została w sposób jednoznaczny wyjaśniona²¹. Ubytek wśród ludności cywilnej był spowodowany bardzo różnymi przyczynami. Wiązało się to nie tylko z terrorem wobec ludności cywilnej na terenach okupowanych przez Niemcy, jak to było tłumaczone w literaturze sowieckiej przez całe dziesięciolecie. Nie chodzi tu o bagatelizowanie tych strat, które na pewno były dotkliwe. Trzeba jednak uwzględnić fakt, że miały one charakter selektywny, gdyż objęły one przede wszystkim ludność żydowską oraz niektóre obszary Białorusi. Znacznie większy wpływ na ogólne straty ludności cywilnej miały ciężkie warunki bytu na zapleczu frontu. Sytuacja aprowizacyjna była krytyczna. Spowodowała ona zwiększenie umieralności, zwłaszcza wśród ludzi starszych i niemowląt. Ponadnormatywna śmiertelność objęła całą ludność cywilną. Setki tysięcy lu-

¹⁷ Włącza się do tej kategorii: poległych, zmarłych z ran i chorób, rozstrzelanych przez sowieckie sądy wojskowe oraz tych, którzy nie wrócili z niewoli. Straty w wysokości 8 668,4 tys. stanowią 71,4% strat wojskowych, jakie poniosła Rosja, ZSRS i Federacja Rosyjska we wszystkich konfliktach zbrojnych XX wieku, które łącznie określono na 12 132,7 tys. Kolejne miejsce w tej statystyce zajęła I wojna światowa — 2 254,4 tys. poległych żołnierzy rosyjskich, następnie wojna domowa (1918–1920) — 980,7 tys., wojna fińsko-sowiecka (1939–1940) — 126,9 tys. oraz wojna rosyjsko-japońska (1904–1905) — 52,5 tys. (*Rossija...*, s. 594–595). Pominęto w tym wykazie wojnę polsko-sowiecką (1919–1920).

¹⁸ G.F. Kriwoszejew, op. cit., s. 76.

¹⁹ Odrębno potraktowania wymagają obywatele sowieccy, którzy wstąpili do oddziałów wojskowych organizowanych przez władzę hitlerowską. Formacje złożone z obywateli sowieckich walczące po stronie niemieckiej liczyły kilkaset tysięcy żołnierzy. Były wśród nich dywizje ROA generała Własowa, kilka dywizji Waffen SS, w tym dwie łotewskie (15. i 19.), dwie rosyjskie (28. i 30.), jedna ukraińska (14.) oraz jedna estońska (20.), następnie 15. kozacki korpus generała von Pannwitza, 16. turkicstańska dywizja oraz zgrupowanie „Dniepr”, „Berezyna”, „Wołga” składające się z żołnierzy muzułmańskich oraz mieszkańców Kaukazu (W. Anders, *Kłeska Hitlera w Rosji*, Londyn 1997, s. 149–176). Oddziały te ponosiły duże straty. Walczyły głównie na froncie wschodnim. W przypadku dostania się do niewoli sowieckiej żołnierze tych formacji byli rozstrzeliwani. Wielu z nich po wojnie zostało przekazanych przez zachodnich aliantów stronie sowieckiej. Zostali oni potraktowani jako zdrajcy i w większości zgładzeni.

²⁰ *Rossija...*, s. 238.

²¹ W Instytucie Historii Rosji Rosyjskiej Akademii Nauk w marcu 1995 r. odbyła się konferencja poświęcona stratom demograficznym ludności cywilnej ZSRS w latach II wojny światowej. Jej efektem była obszerna publikacja składająca się z kilkunastu opracowań, które wskazują na konieczność kontynuowania dalszych badań w celu wyjaśnienia tej trudnej kwestii (*Ludskie potieri SSSR...*).

dzi zmarło nadto w obozach, które funkcjonowały nieprzerwanie na Syberii i tzw. Dalekiej Północy. Według danych ostatnio opublikowanych w obozach Gułagu zmarło w latach 1941–1943 — 516,8 tys., zaś w następnych latach — 104,8 tys. więźniów²². Podjęto decyzje o deportacji całych narodów (Tatarów, Kałmuków, Niemców, Czeceńców itd.). Spowodowały one duże ofiary wśród zesłanych. Straty te miały miejsce w trakcie wielotygodniowego konwojowania, a następnie w miejscach docelowych, które były całkowicie nieprzygotowane do przyjęcia masowych transportów. Nie tylko setki tysięcy zesłańców zmarło z głodu i wycieńczenia. Nie dużo lepsza była sytuacja całej ludności pracującej ciężko dla potrzeb frontu w warunkach stałego niedożywienia.

W trakcie przetaczania się frontu oraz działań militarnych w miastach (Stalingrad, Leningrad, Woroneż, Smoleńsk, Sewastopol) zginęło dużo ludności cywilnej. Ogólne warunki spowodowały radykalne zmniejszenie się liczby urodzeń oraz skokowe zwiększanie umieralności. Kwestia ta jest tak słabo zbadana, że trudno ocenić, czy wyższa umieralność była wśród ludności cywilnej pod okupacją niemiecką, czy też na zapleczu frontu. Bezpośrednio po powtórny zajęciu krajów bałtyckich oraz zachodniej Białorusi i Ukrainy dokonywano akcji pacyfikacyjnych w celu zlikwidowania partyzantki antykomunistycznej. W rezultacie tych akcji dokonano kolejnych deportacji, które również przyniosły dotkliwe straty.

Szacunki badaczy rosyjskich co do skali strat wśród ludności cywilnej są rozbieżne i budzą poważne zastrzeżenia. Na przykład A. A. Szerżakow²³ określa straty ludności cywilnej pod okupacją niemiecką na 20,8 mln: 11,3 mln ludzi poddanych zostało zorganizowanej eksterminacji, 6,5 mln zostało zagłodzonych, 3 mln zaś obywateli sowieckich miało zginąć, będąc na robotach w Niemczech. Są to szacunki dalekie od realności. Zazwyczaj jednak ocenia się straty na poziomie niższym i określa się je z arytmetycznego wyliczenia. Straty całkowite wynosiły 26,6 mln, wojskowe — 8,7 mln. Wynika z tego, że na straty ludności cywilnej wypada 17,9 mln²⁴. To założenie byłoby prawdziwe przy przyjęciu, że saldo ruchów migracyjnych w okresie wojny było zrównoważone, a granice państwowe ZSRS między 22 VI 1941 a 31 XII 1945 nie zmieniły się. Wiadomo zaś, że lata wojny przyniosły duże przemieszczenia ludności, a granice ZSRS uległy pewnym modyfikacjom.

Dlatego też wymagają one dalszej weryfikacji. Niewątpliwym faktem jest ubytek ludności między 22 VI 1941 a 31 XII 1945 na niezmiernie wysokim poziomie około 26,2 mln (1941 — 196,5; 1945 — 170,5)²⁵. Nie znaczy to, że tyle samo osób zginęło w latach wojny sowiecko-niemieckiej. Należy zwrócić uwagę na kilka kwestii pominiętych przez cytowanych autorów. Między rokiem 1941 a 1945 nastąpiły pewne zmiany graniczne. Do Polski wrócił region białostocki oraz przygraniczne tereny w pobliżu

²² W. N. Zimskow, *GUŁag (istoriko-socjologiczieskij aspekt)*, „Socjologiczieskije Issledowanija”, nr 6, 1991, s. 6–20.

²³ A. A. Szerżakow, *Gieterrowskij gieoncidi i repatriacija sowietskowo nasielienija*, w: *Ludskije potierii SSSR...*, s. 178–181.

²⁴ *Rossija...*, s. 519. Jednym z nielicznych demografów rosyjskich, który zakłada możliwość niższego poziomu ubytku ludnościowego wywołanego II wojną światową jest S. N. Michaliew (*Wielikaja Otieczestwienaja: diemograficzieskie i wojenno-opieratiwnyje potierii*, w: *Ludskije potierii SSSR...*, s. 82–96). Bierze on pod uwagę trzy wielkości: minimalną — 21,2 mln, pośrednią — 23,6 mln i na poziomie maksymalnym — 25,9 mln.

²⁵ Stan za dzień 31 XII 1945 został określony na podstawie spisu z 1959 r. i danych o ruchu naturalnym ludności występującym od 1 I 1946 do 15 I 1959. W takiej sytuacji Niemcy przebywający do 1948 r. w północnej części Prus Wschodnich, względnie oczekujący na przesiedlenie Polacy z byłych obszarów wschodniej Polski nie byli już uwzględniani w szacunku dotyczącym 31 XII 1945.

Przemysła, które były w granicach ZSRS w latach 1939–1941. Obejmowały one 23 tys. km² i zamieszkiwało na nich w 1939 r. 1 343 tys. osób²⁶. Bezpośrednio po wojnie do ZSRS przyłączono Ruś Zakarpacką liczącą około 800 tys. mieszkańców. Różnica wynosi 543 tys. i o tyle zmniejszyła się ludność ZSRS. Pozostałe zmiany graniczne nie przyniosły konsekwencji ludnościowych, gdyż po włączeniu północnej części Prus Wschodnich cała ludność niemiecka do 1948 roku została wysiedlona. Podobnie została usunięta ludność fińska z rejonu Wyborga i Karelii (295,8 tys.) oraz japońska z północnego Sachalinu i Wysp Kurylskich²⁷ (424 tys.).

Największa wymiana ludności miała miejsce między ZSRS a Polską. Była ona spowodowana przesunięciem na zachód granicy polsko-sowieckiej. Na podstawie wzajemnego porozumienia umożliwiono dużej części ludności polskiej wyjazd do Polski. W ramach oficjalnej repatriacji przyjechało do Polski 1 507 tys. osób. Poza formalną akcją repatriacyjną blisko 700 tys. osób przybyło dodatkowo do Polski z terenów, które Polska utraciła na rzecz ZSRS. Ocenia się, że szeroko pojęta repatriacja objęła 2,2 mln mieszkańców. Spis ludności zrealizowany w Polsce w 1950 r. wykazał 2 136 tys. osób mieszkających w dniu 1 IX 1939 na obszarach położonych po wschodniej stronie linii Curzona, które w 1945 r. znalazły się w granicach Związku Sowieckiego. Równocześnie na podstawie podpisanych umów z Polski do ZSRS wyjechało bezpośrednio po wojnie 480 tys. Ukraińców i 34 tys. Białorusinów. Można przyjąć ujemne saldo migracyjne ZSRS z Polską w wysokości 1,7 mln osób.

Według demografa rosyjskiego S.I. Bruka²⁸ można ponadto dodać, że w latach 1939–1944 terytorium, które znalazło się w 1945 r. w granicach ZSRS opuściło 600 tys. Niemców. Nie wliczeni tu są Niemcy zamieszkali w północnej części Prus Wschodnich w liczbie 1 157 tys., którzy zostali wysiedleni po wojnie do Niemiec. Ta grupa ludności nie była uwzględniana w bilansach, gdyż do 1945 r. mieszkała na terytorium stanowiącym integralną część Niemiec.

Podczas wojny wyjechało na zachód z trzech krajów bałtyckich około 230 tys. Litwinów, Łotyszy i Estończyków. Swoje domy opuściło ponad 34 tys. Czechów mieszkających na Wołyniu.

W trakcie wycofywania się armii niemieckiej opuściło również ZSRS ponad 0,5 mln osób różnej narodowości, w tym głównie Ukraińców. Były to różne kategorie uciekinierów. Obok formacji wojskowych złożonych z obywateli sowieckich, którzy walczyli po stronie niemieckiej, było dużo ludności cywilnej, która obawiała się powrotu władzy sowieckiej i ukarania za działalność kolaboracyjną z Niemcami.

W okresie okupacji wielu obywateli sowieckich zostało wywiezionych przez władze hitlerowskie do pracy na terytorium Niemiec. Byli wśród nich również jeńcy sowieccy. Osoby te po wojnie podlegały tzw. akcji repatriacyjnej, czyli były zobowiązane do powrotu do ZSRS. Według dokumentacji oficjalnej zaprezentowanej w opracowaniu W.N. Ziemska²⁹, po zakończonej wojnie poza granicami ZSRS znajdowało się

²⁶ Okręg białostocki oraz niewielkie rejony położone po wschodniej stronie Sanu były w granicach ZSRS od 28 IX 1939 do 22 VI 1941, następnie w wyniku porozumienia między Polską a ZSRS zawartego 16 VIII 1945 wróciły do Polski. Był to obszar o przewadze ludności polskiej (około 850 tys.) Mieszkali tam również Białorusini — 220 tys., Żydzi — 180 tys. oraz Ukraińcy — 120 tys.

²⁷ W.M. Kabuzan, *Ruskije w mirie*, Sankt Peterburg 1996, s. 233.

²⁸ S.I. Bruk, *Nasielienije Rossii (Demograficzeskij Obzor)*, w: *Narody Rossii*, red. W.I. Tiszkow, Moskwa 1994, s. 61.

²⁹ W.N. Ziemska, *K woprosu o repatriacii sowietskich graždan*, „Istorija SSSR”, nr 4, 1990, s. 26–41.

6 979,5 tys. obywateli sowieckich, wśród których było 2 000,7 tys. byłych wojskowych sowieckich wziętych do niewoli przez Niemców. W rezultacie zorganizowanej repatriacji wróciło do ZSRS 4 304,4 tys. Z kolei w innym opracowaniu³⁰ podano, że na obszarach wyzwolonych przez wojska sowieckie i alianckie przebywało 5 917 tys. obywateli sowieckich, w tym 2 016 tys. byłych jeńców. Po repatriacji pozostało na zachodzie 688 tys. obywateli sowieckich. Ta ostatnia liczba jest wyraźnie zaniżona, gdyż liczne dane niemieckie wskazują na znacznie wyższą liczebność osób, które nie podporządkowały się repatriacji³¹. Ubytek w stanie zaludnienia Związku Sowieckiego między 1941 a 1945 r. wynoszący 26,2 mln zawiera również te wszystkie straty migracyjne, liczące łącznie ponad 3,5 mln ludzi. Uwzględniając ujemne saldo migracyjne oraz pewne niewielkie zmniejszenie się ludności wywołane zmianą granic, można stwierdzić z pełnym przekonaniem, że bezpowrotne straty biologiczne ZSRS wywołane wojną wynoszą maksimum 22 mln. Można je podzielić na wojskowe w wysokości — 9 mln oraz cywilne wynoszące około 13 mln.

Podane w literaturze rosyjskiej dane o stratach w wysokości 26 mln należy zakwestionować. Trudniejszym problemem jest ich dezagregacja terytorialna. Przymuszczenie, relatywnie rzecz biorąc, największe straty poniosła Białoruś i kraje bałtyckie. Jeszcze trudniejszym zagadnieniem jest ocena strat wg narodowości. Najbardziej dotkliwe ofiary poniosła ludność żydowska³². Wśród ludności cywilnej proporcjonalnie duże straty dotknęły ludność litewską, polską i białoruską. Bez wątplenia zginęło najwięcej żołnierzy narodowości rosyjskiej, gdyż oni głównie stanowili trzon armii sowieckiej. Te wszystkie kwestie do tej pory nie zostały w pełni wyjaśnione³³. Można nawet sądzić, że niektóre z nich będą w literaturze przedmiotu budziły stałe kontrowersje.

³⁰ *Ludskije potieri SSSR...*, s. 180.

³¹ Wywiezieni na roboty do Niemiec z państw bałtyckich oraz z inkorporowanej do ZSRS wschodniej Polski, zazwyczaj przed zachodnimi aliantami deklarowali swoje obywatelstwo sprzed 1939 r., co umożliwiło im uniknięcie repatriacji do ZSRS.

³² Oszacowaniem strat ludności żydowskiej zajął się M. Kupowieckij, *Ludskije potieri jewrejskowo nasielienia w poslliewojennych granicach SSSR w gody Wielikoj Oteczestwiennoj Wojny*, „Wiestnik Jewrejskowo Uniwersyteta w Moskwi”, nr 2(9), 1995, s. 134–155. Według szacunku autora w latach II wojny światowej zginęło 1,1 mln Żydów posiadających do 1939 r. obywatelstwo sowieckie. Ponadto nie przeżyło wojny 1,6 mln Żydów zamieszkałych na obszarach anektowanych w latach 1939–1940 przez ZSRS.

³³ Obszerna dokumentacja problematyki demograficznej Rosji i Związku Sowieckiego, w tym również informacje o stratach wojennych, zawarte są w monografii autora (P. Eberhardt, *Geografia ludności Rosji*, Warszawa 2002).